

Irena Bukowska-Floreńska (red.) *Religijność ludowa na pograniczach kulturowych i etnicznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1999 (seria wydawnicza *Studia etnologiczne i antropologiczne*, t. 3), ss. 324

W środowiskach wiejskich i miejskich są przestrzegane różnorodne praktyki, zwyczaje i obyczaje. Jedne z nich mają charakter bardziej religijny, inne charakter mieszany (religijno-świecki), jeszcze inne charakter świecki. W warunkach przemian społeczno-kulturowych praktyki i zwyczaje religijne ulegają społecznemu przewartościowaniu i kulturowej redefinicji. Wyraźnym przekształceniom ulegają zwyczaje i obrzędy ludowe, bezpośrednio lub pośrednio związane z rytuałami religijnymi. Jedne z nich są jeszcze podtrzymywane, inne kultywowane częściowo, jeszcze inne ulegają zapomnieniu. Zanikają szczególnie szybko zwyczaje doroczne nacechowane regionalizmem i folklorem oraz zabiegami magicznymi i wróżbiarskimi. Wzrasta krytycyzm ludności wiejskiej wobec zwyczajów i praktyk zabobonnych.

Katolicyzm ludowy, który przez wiele lat stanowił i stanowi mniej lub bardziej zwartą jedność, wyraźnie rozpoznawalną formę społeczną religijności, wyrażał się m.in. w różnorodnych obrzędach, znakach i symbolach, praktykach codziennych i formach pobożności ludowej. Przejawiał się także w swoistej świadomości zbiorowej, mentalności i wrażliwości religijnej. Zwłaszcza w „zamkniętych” społecznościach wiejskich presja społeczna

konformizmu była w stanie w znacznym stopniu wpływać na konkretną praktykę codzienną. Religijność społeczeństwa polskiego bardziej wyrażała się w obrzędach i praktykach kultowych niż była zorientowana na świadome uczestnictwo i konsekwencję w życiu (społeczny i moralny wymiar wiary). Rozbudowane były pozareligijne funkcje Kościoła ludowego. Kultura religijna, odnosząca się do znaczeń i systemów wyobrażeń wyrażanych w symbolicznych formach, była przekazywana z pokolenia na pokolenie.

W okresie gwałtownych przemian politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturalnych w społeczeństwie polskim po 1989 r. dokonują się również przemiany w religijności ludowej. Według niektórych socjologów to, co wydarzyło się w bardziej rozwiniętych krajach Europy Zachodniej, w nieunikniony sposób pojawi się i w naszym kraju, tyle że ze znacznym opóźnieniem. Ze względu na zmieniający się kontekst społeczno-kulturowy rytuały religijne znajdują się w fazie przejściowej między tradycyjnym i nowoczesnym społeczeństwem. Obydwa te bieguny wskazują na przemiany w praktykach i zwyczajach religijnych, jakie już się dokonały i dokonują w postaci pewnych tendencji i kierunkowych przekształceń. Model tradycyjnej religijności ludowej odgrywał w polskich badaniach socjologicznych i etnograficznych ważną rolę jako układ odniesienia w analizie zjawisk życia religijnego.

W badaniach etnograficznych postawiono hipotezę mówiącą o przekształcaniu się religijności ludowej w religijność instytucjonalną. W myśl tej hipotezy słabną lub zanikają rytuały zakotwiczone w kulturze chłopskiej, wyrosłej na gruncie myślenia magicznego. Utrzymują się, a nawet rozpowszechniają niektóre rytuały związane z kultem religijnym lansowanym przez Kościół. Jest to swoiste „odczarowanie” religijności ludowej, idące w kierunku religijności instytucjonalnej, aprobowanej przez Kościół. Obrzędy i zwyczaje zanikają, gdy tracą swoją funkcję społeczną lub gdy ich utrzymywanie nie przynosi żadnego pożytku. Nieracjonalność jakiegoś obrzędu nie zawsze oznacza jego automatyczny zanik. Obok rytuałów religijnych funkcjonują i są silnie popierane w społeczeństwie obrzędy i zwyczaje świeckie zarówno dotyczące życia jednostkowego, jak i rodzinnego. Można mówić o mieszanej obrzędowości, w której współistnieją wielorakie przejawy obrzędowości religijnej i świeckiej, elementy tradycyjne uzgodnione z wymogami nowoczesnego stylu życia oraz nowe treści obyczajowe o proweniencji religijnej i świeckiej.

Bogatą panoramę religijności ludowej, zwłaszcza na pograniczach kulturowych i etnicznych, ukazują materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez zakład Etnologii w Instytucie Nauk Społecznych i Nauk o Kulturze w Uniwersytecie Śląskim w Filii w Cieszynie, przy współpracy z Polską Akademią Nauk w Katowicach. Tematyka referatów koncentrowała się na prezentacji wyników badań nad współczesnym stanem i dynamiką religijności ludowej w różnych regionach Polski, a także w wybranych krajach Europy, a nawet Afryki. Dwudziestu czterech autorów reprezentuje większość ośrodków naukowych w Polsce (m.in. I. Bukowska-Floreńska, W. Jacher, W. Świątkiewicz, H. Zimoń).

Całość materiałów umieszczonych w recenzowanym trzecim tomie *Studiów Etnologicznych i Antropologicznych* została podzielona na trzy działy. W pierwszym bloku tematycznym zatytułowanym *Religijność ludowa – praktyki religijne*, są omówione różne praktyki religijne, głównie w zakresie obrzędów dorocznych, zwyczajów odpustowych i religijnego wymiaru rozmaitych form kultu, a nawet religijny wymiar wybranych rytuałów u ludu Konkomba z północnej Ghany.

W drugiej części zamieszczono teksty mówiące o wzorach religijności wyrażanych w tradycji regionalnej i lokalnej. Omówione zostały: wzory religijności w górnośląskiej prowincji kościelnej, wzory życia religijnego na różnych pograniczach kulturowych i etnicznych Polski, religia jako wyznacznik etnicznej tożsamości ludności polskiej na Zaolziu, rola kobiet w przekazie wzorów życia religijnego, współczesne objawienia maryjne, misteria paschalne, rola duchowieństwa w kształtowaniu kultury regionalnej oraz działalność społeczno-religijna różnych grup modlitewnych na przykładzie parafii śląskich.

Trzeci dział tematyczny, zatytułowany *Religijność a tożsamość etniczna i kulturowa*, zawiera materiały dotyczące funkcji religijności w świadomości etnicznej i kulturowej różnych grup polonijnych na Białorusi i Węgrzech, stosunków wyznaniowych w Szwecji oraz funkcji religijności w niektórych społecznościach regionalnych jak Warmia i Podhale. Osobne rozważanie jest poświęcone kulturze mniejszości etnicznej Tatarów polskolitewskich oraz wspólnemu dziedzictwu kulturowemu i religijnemu Europy.

Poziom naukowy artykułów jest nieco zróżnicowany. Obok dłuższych opracowań, z pewnymi uogólnionymi wnioskami, opartymi na etnograficznej literaturze polskiej i obcej, przeważają krótkie komunikaty dotyczące bardzo szczegółowych zagadnień, swoiste raporty z przeprowadzonych badań empirycznych. Badania terenowe były realizowane w wybranych wsiach, parafiach, czasem w regionie, w kilku parafiach lub w wybranych diecezjach. Większość spośród nich została zrealizowana w latach dziewięćdziesiątych, co niewątpliwie podnosi ich atrakcyjność i walor poznawczy. Chociaż umieszczone w recenzowanym tomie materiały empiryczne dotyczą bardzo zróżnicowanych kwestii i były zbierane różnymi technikami badawczymi, łączy je wszystkie kluczowe zagadnienie religijności ludowej. Nie zawsze zgromadzone materiały empiryczne odnoszą się do pogranicza kulturowego lub etnicznego i w tym sensie tytuł pracy zbiorowej jest nieco za wąski, ale jest on do utrzymania ze względu na swoją społeczną nośność.

Recenzowana praca zbiorowa, jak zresztą prawie wszystkie prace zbiorowe będące pokłosiem konferencji czy sympozjów, ma swoje typowe zalety i typowe niedociągnięcia. Z jednej strony ujawnia się bogactwo wątków teoretycznych i metodologicznych, z drugiej zaś „nierówność” opracowań, obok tekstów dobrych są słabsze. Generalnie można by wyrazić żal, że etnografowie zajmujący się religijnością ludową rzadko czytają teksty socjologiczne na ten sam temat, ale i odwrotnie, socjologowie religii tylko sporadycznie odwołują się do opracowań etnograficznych.

Książka *Religijność ludowa na pograniczach kulturowych i etnicznych* jest znacznie bardziej wartościowa w warstwie opisowo-diagnostycznej (dostrzega się swoistą sympatię dla opisywanych obiektów) niż wyjaśniająco-uogólniającej. Jeżeli nawet pewne elementy i treści tradycji i zwyczajów religijnych będą odchodzić w przeszłość, to jednak wiele z nich pozostanie i nie muszą one być traktowane jako mniej wartościowe od tych, które narzuca tzw. nowoczesność czy ponowoczesność. Nie chodzi tylko o przetrwanie religijnej kultury ludowej, ale także o jej twórczy rozwój, tak by łączyła ona tradycyjne wartości religijne z wartościami nowoczesnego społeczeństwa, wartości zastane z osiągnięciami technicznymi i cywilizacyjnymi, przyczyniając się w nowy sposób do odbudowy więzi społecznych i lokalnej wspólnoty. Teksty zamieszczone w recenzowanej książce dowodzą, że współczesne społeczeństwo polskie nie jest oderwane od tradycyjnych wzorców i modeli życia religijnego.

Rola i wpływ oraz znaczenie religijnych rytuałów w społeczeństwie polskim w XXI wieku będzie zapewne kształtować się odmiennie w warunkach oddolnej i spontanicznej sekularyzacji niż w warunkach wymuszonej laicyzacji do 1989 r. Przed etnografią i socjologią religii stoi ważne zadanie opisanie dokonujących się przemian w zwyczajach i obyczajach religijnych w społeczeństwie polskim wchodzącym w fazę rozwiniętej nowoczesności. Zgromadzone w recenzowanym tomie dane empiryczne ukazują bardzo różnorodną i obszerną panoramę religijności ludowej w różnych środowiskach społecznych w naszym kraju, co może stanowić ważny punkt odniesienia dla przyszłych diagnoz życia religijnego z socjologicznego i etnograficznego punktu widzenia. Prawdopodobnie na skutek przemian społeczno-kulturowych będzie się zmieniał stosunek społeczeństwa polskiego, w tym także na wsi, do rytów i zwyczajów religijnych. Praktyki i zwyczaje religijne, wypływające bardziej z kontekstu religijnego niż społeczno-kulturowego, mają szansę przetrwania w przyszłości. Dużo też zależy będzie od samego Kościoła, jak będzie on modyfikował religijność ludową i przystosowywał ją do nowych warunków życia w nowoczesnym społeczeństwie.

Należy zgodzić się z opinią I. Bukowskiej-Floreńskiej, że „niniejsza publikacja przyczyni się do lepszego poznania znaczenia religijności ludowej w życiu współczesnego człowieka oraz zwróci uwagę na potrzebę poszerzenia obserwacji i dociekań naukowych etnologów i antropologów, a także teologów i socjologów o szeroką problematykę związaną nie tylko ze stanem i formami aktywności religijnej, jej zewnętrznymi walorami etycznymi i estetycznymi, ale i ze współczesną funkcją w procesie zmian społecznych i kulturowych w różnych środowiskach. Ma to niewątpliwe znaczenie poznawcze i praktyczne”

Janusz Mariański